

An Analysis of the Verses Regarding the Doubters and the Doubts in the Quran

Parvin Shenavand

Ph.D. Student, Quran and Hadith Sciences,
Central Tehran Branch, Islamic Azad
University, Tehran, Iran

Mohsen Qasempour

Professor of the Department of Quranic and
Hadith Sciences, Allameh Tabataba'i
University, Tehran, Iran

Accepted: 17/07/2023

Abstract

Religious truths are always favored and accepted provided they have a firm logic and solid reasoning bases. This is why the Holy Qur'an, as the last divine revelation, has presented questions and doubts - directly or indirectly - of the questioners and doubters and reported the logical methods of dealing with them. Understanding this important category is the basis for accepting the completeness and immortality of the Qur'an as the last version of divine guidance for humanity. In the current age and time, paying attention to this basic issue once again makes us aware of the importance of logical and reasoned confrontation with the doubts of other thinkers. Some contemporary commentators, such as Mohammad Javad Mughniyeh, who emphasized the interpretation of Quranic verses - including Quranic teachings - based on the requirements and conditions of the time, took a model from this method of confronting doubts in the Quran and answered them. This essay deals with the various aspects of doubts and Quranic teachings with a descriptive-analytical method and has come to the conclusion that the strong Quranic logic in the position of consolidating knowledge and religious teachings has welcomed the

Received: 10/12/2022

eISSN: 2538-2012

ISSN: 2008-9252

* Corresponding Author: m.qasempour@atu.ac.ir

How to Cite: Shenavand, P., Qasempour, M. (2023). An Analysis of the Verses Regarding the Doubters and the Doubts in the Quran, *A Research Journal on Qur'anic Knowledge*, 14(53), 237-266.

doubts of the doubters and by applying the principle of wisdom and the best argument in the accountability authority has risen. This method has been carried out by commentators such as Mughniyeh, whose interpretive approach is contemporary and social.

Keywords: Quranic knowledge, doubts, contemporary interpretation, Mughniyyah.

Introduction

Religious truths are always favored and accepted when they have firm logic and solid reasoning bases. This is why the Holy Qur'an, as the last divine revelation, has presented questions and doubts - directly or indirectly - of the questioners and doubters and reported the logical methods of dealing with them. Understanding this important category is the basis for accepting the completeness and immortality of the Qur'an as the last version of divine guidance for humanity. The importance of this research is that in the current age and time, attention to this basic issue once again makes us aware of the importance of logical and reasoned confrontation with the doubts of other thinkers.

As an eternal document of human happiness, the Qur'an deals with doubt logically and wisely, and it has provided ways to recognize doubt and the types of theoretical and practical expressions of the opponents of the prophets. In the first step, the detailed report of the doubt, which is focused on both the verbal and practical aspects of the doubters, and the correct explanation of the elements of each speech and the actions of the opponents, can be considered as the introduction to the Quranic solutions. In the next step, presenting the answers of the Qur'an is first based on the natural components of human beings, stimulating their intellect and conscience, and finally, in the case of stubbornness and continued enmity, action is based on divine traditions. Some contemporary commentators, such as Mohammad Javad Mughniyeh, who considered social developments as an important factor in the interpretation of Quranic verses, followed this Quranic method of dealing with doubts as a model and answered them. This essay deals with various aspects of doubt and Quranic teachings with descriptive-analytical method. Based on this, first, the verses regarding the doubters in the Qur'an and the methods of confronting this divine book with them are described and examined. Following this review, examples of Mughniyeh's interpretive views in Al-Kashif are presented with a doubtological approach.

Purpose

One of the objectives of this research is to know how to raise the doubts and the solutions that are presented in this divine book as an answer to them. Considering that certainty is a science in which there

is no doubt in it, and knowledge is in accordance with reality, and since certainty is considered the highest level of knowledge, especially in the field of religious knowledge, therefore, reaching this stage is very important for humans. Thus, it should be said that in order to achieve certainty, a person must stay away from any doubt and remove it from himself. In other words, the removal and disappearance of doubt help a person to reach the highest level of knowledge, which is considered certainty. Today and in the contemporary era, doubts - which are against religious facts - are presented by different intellectual and cognitive spectrums. This issue is especially noticeable in the field of interpretation of some verses of the Qur'an. Investigating how commentators can be inspired by the Quranic teachings in dealing with doubts in the contemporary era in a firm manner in the position of answering these doubts is one of the goals of this research.

Methodology

This research has investigated the subject with a descriptive and analytical method. The research method is such that first, while defining the concept of doubt and its difference with question, it has collected and categorized the verses of the Qur'an that are somehow related to the subject of doubt and doubtology. Three groups of verses can be examined in this category: the verses that refer to the existence of doubters; the verses that answer these doubts; And finally, the verses that a person by reflecting on them, how the Qur'an confronts doubt, and the type of response to the doubters, can understand how it teaches the believers. First, while describing the content of the selected sample verses, their content has been analyzed. In the next step, examples of verses are presented that Mohammad Javad Mughniyeh, a contemporary social commentator, based on the inspiration of the Qur'anic style, has addressed in the form of questions and answers in the form of his doubtological approach.

Conclusion

What can be mentioned as the achievements of the research in the subject are as follows:

In the new era and under the influence of various social factors, many doubts about religious issues have been raised by enemies and opponents of Islam. A commentator like the late Mohammad Javad

Mughniyeh, due to his personality, expertise, and the behavior of knowing the audience, came to the position of answering such doubts. In his opinion and based on the Quranic teachings, questioning and doubting is not only not reprehensible, but the reports of the Qur'an show that in order to consolidate the foundations of religious knowledge, a Muslim must have a comprehensive understanding of doubting and its dimensions, and respond to them with solid logic.

For him, by delving into the Qur'anic verses, specific ways of dealing with doubts and doubters are evident. In this sense, knowing these methods is considered and used as an efficient model in the field of explaining Quranic teachings.

Studying the doubts of the doubters in the Qur'an shows a range of categories related to this phenomenon. In connection with doubt, these cases can be categorized into types such as personality and characteristics of the doubters, the way to deal with and interact with doubts and the doubters themselves, the style and type of response to them, etc.

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در قرآن با تأکید بر دیدگاه مغنیه در الکاشف

دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه
آزاد اسلامی، تهران، ایران

پروین شناسوند

استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محسن قاسم‌پور *

چکیده

حقایق دینی به شرط برخورداری از یک منطق راسخ و مبانی استدلالی استوار، همواره مورد اقبال و پذیرش واقع می‌شود. از همین روست که قرآن کریم به‌مثابه آخرین وحی نامه الهی، پرسش و شبهات - مستقیم یا غیرمستقیم - پرسشگران و شبهه‌کنندگان را طرح و روش‌های منطقی مواجهه با آن را گزارش نموده است. فهم این مقوله مهم، فرع بر پذیرش جامعیت و جاودانگی قرآن، به‌عنوان آخرین نسخه هدایت الهی برای بشریت است. اهمیت این پژوهش از این روست که در عصر و روزگار فعلی، توجه به این موضوع اساسی، بار دیگر ما را به اهمیت مواجهه منطقی و مستدل، با شبهات دگراندیشان واقف می‌سازد. قرآن به‌عنوان سند جاودان سعادت انسان با شبهه‌مواجه‌های منطقی و خردمندانه دارد؛ و راه‌کارهایی را در شناخت شبهه و گونه‌های نظری و عملی مخالفان انبیاء به‌عنوان اصلی‌ترین جریان شبهه‌کننده ارائه نموده است. در گام نخست، گزارش دقیق شبهه که معطوف به دو جنبه گفتاری و عملی شبهه‌کنندگان است و تبیین صحیح عناصر هر گفتار و نحوه عمل مخالفان و معاندان را می‌توان مقدمه راه‌کار قرآنی به شمار آورد. در گام بعدی ارائه پاسخ‌های قرآن ابتدا مبتنی بر مؤلفه‌های فطری انسان، تحریک عقل و وجدان آن‌ها، و سرانجام در صورت لجاجت و استمرار دشمنی آنان، مواجهه بر اساس سنت‌های الهی است. برخی مفسران عصری، همچون محمدجواد مغنیه که در تفسیر آیات قرآنی تحولات اجتماعی را به‌عنوان یک عامل مهم در نظر گرفته از همین روش مواجهه قرآنی با شبهات الگو گرفته و در مقام پاسخ به آن‌ها برآمده است. این جستار با روش توصیفی-تحلیلی به جنبه‌های گونه‌گون شبهه و آموزه‌های قرآنی پرداخته است. بر این مبنا ابتدا

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در ...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۴۳

آیات ناظر بر شبهه کنندگان در قرآن مطرح و روش‌های مواجهه این کتاب الهی با آن‌ها توصیف و بررسی می‌شود. در پی این بررسی نمونه‌هایی از دیدگاه‌های تفسیری مغنیه در ال‌کاشف با رویکرد شبهه‌شناسانه ارائه می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: قرآن، شبهات، رویکرد تفسیری، مغنیه، محمدجواد.

مقدمه و بیان مسئله

در منظومه معرفتی قرآن، طرح پرسش و شبهه از سوی مخاطبان به رسمیت شناخته شده است. مفسر آگاه از آموزه‌های قرآنی، می‌کوشد ضمن شناخت درست سؤال و شبهه، و اشراف بر تفاوت این دو مقوله، مواجهه‌ای منطقی و خردورانه نسبت به آن اتخاذ نموده که از ثمرات آن، آگاهی از چرایی، اهمیت و چگونگی پاسخ به این شبهات است.

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی در مقام پاسخ به این سؤال اصلی است که مواجهه قرآن کریم با شبهات از منظر مرحوم مغنیه در تفسیر الکاشف چگونه بوده است؟ سؤالات محوری دیگر: ۱. مواجهه قرآن با شبهات در اندیشه تفسیری مغنیه چگونه تأثیرگذار بوده؟ ۲. ابعاد مواجهه قرآن با شبهات از نظر مغنیه در تفسیر الکاشف چگونه بوده است؟

در باب شبهه شناسی در قرآن آثاری تاکنون تدوین شده که از جمله آن‌ها می‌توان به کتاب شبهات و ردود مرحوم معرفت اشاره کرد که پیرامون پاسخ به برخی شبهات درباره خود قرآن کریم از طرف برخی افراد است. کتاب پاسخ به شبهات قرآن؛ نقد دکتر سها اثر محمدعلی رضایی اصفهانی از جمله دیگر آثار پاسخ به شبهات است. دو اثر دیگر به ترتیب اعجاز قرآن با گرایش شبهه پژوهی از محمدعلی محمدی و منطوق پاسخ‌دهی قرآن از سعید بهمنی نیز مرتبط با موضوع شبهه است. برخی مقالات مرتبط با موضوع شبهه نیز از این قرار است: رویکرد مفسران فریقین و شبهه قرآنی عصمت یونس (ع) تحلیل، نقد و انتخاب از سعید عزیزی و علی راد در نشریه پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، بررسی و نقد نظریه دکتر سها در هدایت‌گری آیات و عدالت پیامبر (ص) با رویکردی بر سوره تحریم از سهراب مروتی و معصومه رحیمی در مجله سراج منیر، نقد شبهات قرآنی مستشرقان در حوزه قرائات از باقر ریاحی مهر و حسین شیرافکن در مجله مطالعات قرائت قرآن، روش‌شناسی ابن قتیبه در پاسخ به شبهات قرآنی از حمید محمدی راد و حامد گلپور در مجله مطالعات سبک‌شناختی قرآن و مقاله نقش واژه‌شناسی در حل شبهات قرآنی، بررسی موردی واژه‌های «یطیقونه، ترائب، صبی» از محمود طیب حسینی در نشریه شبهه پژوهی

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۴۵

مطالعات قرآنی. در هیچ‌کدام از این آثار نویسندگان به موضوع این مقاله که عبارت است از موضع خود قرآن در باب شبهه و چگونگی تأثیر آن بر اندیشه و رویکرد تفسیری مفسری نظیر مرحوم محمدجواد مغنیه، ورود نکرده‌اند. بنابراین پرداختن به این موضوع که طرح شبهه چه ابعادی در قرآن داشته و چگونه آموزه‌های قرآنی در بحث شبهه، روش تفسیری مفسری مانند مغنیه را تحت تأثیر قرار داده در پژوهش‌های جستجو شده سابقه‌ای یافت نشد و نوآوری این مقاله بر این اساس است.

مفهوم شناسی

۱. «شُبْهَة»: واژه‌ای عربی است بر وزن «فُعْلَه» که وزن مصدری دارد. ابن منظور، واژه‌شناس معروف سده هفتم هجری در توضیح معنای آن، شبهه را به معنای «التباس» دانسته است. (ابن منظور، ۱۴۰۸، ۱۳) التباس یعنی «اشتباه» و این معنا با توجه به تأثیر این واژه است، چراکه تأثیر شبهه تا آن حدّ و اندازه است که اشتباه (و التباس) را موجب می‌گردد. وقتی شبهه در شکل نهایی و مطلوب آن دفع و رفع گردد، یقین حاصل شده است. به این ترتیب و بر مبنای قاعده «تُعْرَفُ الْأَشْيَاءُ بِأَضْدَادِهَا» نقطه مقابل شبهه از این حیث، یقین است.

در مفردات، راغب اصفهانی در مورد شبهه چنین گفته است: «الشُّبْهَةُ: هُوَ أَنْ لَا يَتَمَيَّزُ أَحَدُ الشَّيْئَيْنِ مِنَ الْآخَرِ لِمَا بَيْنَهُمَا مِنَ التَّشَابُهِ، عَيْنًا كَانَ أَوْ مَعْنَى» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ۴۴۳) شبهه آن است که چیزی از چیز دیگر که بین آن‌ها مشابهت و همسانی وجود دارد، تمایز داده نشود. این بی‌تشخیصی یا از جهت مادی است یا از لحاظ معنایی (همان).

جُرْجَانِي در تعریف اصطلاحی این واژه چنین آورده است: «الشُّبْهَةُ، هُوَ مَا لَمْ يَتَيَقَّنْ كَوْنَهُ حَرَامًا أَوْ حَلَالًا» آنچه در حلال یا حرام بودنش، تردید است. (جرجانی، بی‌تا، ۵۴) پیداست که این تعریف ناظر بر مفهوم اصطلاحی شبهه در دانش فقه است. (همان) بر اساس این دو تعریف، مشابهت و همسانی و تردید در تشخیص، باعث گردیده تا معنای یک چیز روشن نبوده و شبهه ایجاد گردد. هم‌چنین بر مبنای تعریف جرجانی، تقابل معنایی شبهه و یقین - که در بالا به آن اشاره شد - کاملاً مشخص است.

برخی پژوهشگران اصطلاح شبهه را اصطلاحی کلامی دانسته‌اند و از این جهت اولین شبهه را، شبهه‌ای دانسته‌اند که ابلیس مطرح کرده و قرآن آن را گزارش کرده که در موضوع خلقت آدم است. «قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ» (الأعراف/ ۱۲).

از نظر این محققان، به دنبال این شبهه، ابلیس شبهه‌های دیگری را وارد کرد. (ر.ک. سجّادی، ۱۳۶۲، ۶۷) کلمه شبهات که جمع شبهه است در نظر این پژوهشگران، اصطلاحی است اصولی و همان تعریف را دارد که قبلاً جرجانی به آن تصریح کرد. (همان، ۶۶)

نویسنده‌ای دیگر در تعریف اصطلاحی شبهه چنین گفته است: «هر پیام مشتمل بر دستگاهی شبه استدلالی که در آن، یکی از باورها و بنیادهای اعتقادی یا تعالیم عملی دین مورد خدشه قرار گیرد، یا منشأ خطا و اشتباه در شناخت درست آن‌ها و هر حقیقتی شود» (بهمنی، ۱۳۹۴، ۵۰).

بدین‌سان بر اساس این دو نظر می‌توان چنین گفت، از آنجاکه در دانش کلام از باورها و عقاید به روش استدلالی و برهانی دفاع می‌شود، لذا کاربست «شبه استدلال» در ایجاد شبهه و به‌منظور القای شبهه و مغلطه و به خطا انداختن مخاطبین، شیوه شبهه‌کنندگان است.

۲. تفاوت شبهه و سؤال

در این بحث، فراز دیگری که بس مهم و خطیر می‌نماید، آگاهی از تفاوت دو موضوع شبهه و سؤال است. این مسئله با در نظر داشتن هدف مطرح نمودن این دو مقوله، روشن‌تر می‌گردد. پرسش بر اساس آنچه راغب اصفهانی، عالم برجسته و سترگ علم لغت، گفته است، «طلب شناختن» است. «السؤال: استدعاء معرفة، أو ما يؤدي إلى المعرفة» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ۴۳۷) این تعریف در واقع هدف پرسش را مورد تأکید قرار می‌دهد که همان «یافتن حقیقت» است، اما هدف از شبهه، سست کردن پایه‌های حقیقت می‌باشد. (بهمنی، همان، ۴۹) به دیگر سخن، شبهه همان‌گونه که در تعریف اصطلاحی آن آمد، منشأ خطا در تشخیص حق از باطل را موجب می‌شود، در صورتی که در سؤال (واقعی)

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۴۷

پرسش‌گر در مقام شناخت حق و حقیقت و تشخیص آن از باطل است. باید عنایت داشت، پرسش ممکن است در جایی، باهدف آگاه شدن و حقیقت‌طلبی نباشد، بلکه از سر آزار دادن و لجاجت با کسی باشد، از همین روست که امام علی (ع) در حکمت ۳۲۰ نهج‌البلاغه به کسی که از او مشکلی را پرسید فرمود: «سَلَّ تَفَقُّهَا وَلَا تَسْأَلُ تَعْنَتًا» برای فهمیدن پرس، نه برای آزار دادن! به بیان دیگر، در این فراز از عبارت امام (ع) این نکته مطرح است که در سؤال واقعی، پرسش‌کننده در مقام فهم و استفهام واقعی موضوعی است، نه این که چیزی را که می‌داند، برای محک نحوه پاسخ‌گویی طرف مقابل مطرح کند.

۳. رویکرد تفسیری

در خصوص رویکرد یا گرایش تفسیری تعاریف متعددی از سوی محققان ارائه شده است. برخی آن را گرایش فکری مفسر که محصول فرهنگ عصر مفسر و اثرپذیری از آن است، دانسته‌اند. (محمدابراهیم شریف، ۱۴۰۲، ص ۶۳) به نظر نویسنده‌ای دیگر رویکرد یا گرایش تفسیری، آن جهت‌گیری خاص مفسران است که بر اثر افکار و عقاید یا تخصص علمی یا مکتب تفسیری آنان در تفاسیرشان رخ نموده است. (بابائی، ۱۳۹۱ ج ۱ ص ۱۷) می‌توان گفت در کنار تخصص و تبحر یک مفسر دغدغه وی در پرداختن به شبهات عصری و نیازهای مخاطبان عنصر مهمی در تعریف گرایش و یا رویکرد مفسر به شمار می‌آید. محمدجواد مغنیه (۱۳۲۲-۱۴۰۰ ق) از عالمان و مفسران شیعی لبنان با توجه به تخصص، نیازهای مخاطبان و ضرورت پاسخ به مسائل اجتماعی با اتخاذ رویکردی اجتماعی به تفسیر قرآن پرداخته که از مؤلفه‌های مهم این رویکرد تفسیری، جنبه شبهه‌شناسی وی در تفسیر الکاشف است.

۴. مواجهه قرآن با شبهات از منظر مغنیه

بی‌تردید بسیاری از مفسران مسلمان از شیوه‌های قرآنی در مواجهه با شیوه طرح و تبیین موضوعاتی که به نحوی با عقاید و باورهای دینی مربوط است، بهره گرفته و آن را به مثابه

الگوی در روش تفسیری خود به کار برده‌اند. این شیوه‌ها گونه‌گون و موضوعات مهمی از جمله چگونگی پاسخ به شبهات کنندگان را هم در برمی‌گیرد. مرحوم مغنیه هم یکی از این مفسران است که در جای‌جای تفسیر خود از این الگوی قرآنی تبعیت نموده است. وی که در عصر جدید با تدوین تفسیری اجتماعی و با رویکرد اقناعی به تفسیر آیات الهی پرداخت؛ در مقام مواجهه با پرسش‌ها و شبهات، افزون بر رویکرد اقناعی از روش برهانی و استدلالی قرآن نیز در چگونگی طرح و پاسخ به شبهات استفاده کرده است.

به باور مغنیه در فهم مواجهه قرآن و آگاهی بر راه کارهای آن در موضوع شبهات باید به چند نکته توجه داشت. عمدتاً این نکات به دو محور از مبانی تفسیری مفسران و از جمله مغنیه مربوط است. نخست مبنای هدایت بودن کتاب الهی و دیگری توجه به بحث جامعیت و جاودانگی قرآن است. بر مبنای احادیث شیعی، قرآن کریم آخرین کتاب آسمانی و سند هدایت تمامی انسان‌ها در تمام اعصار و امصار است. (بنگرید به: صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲ ص ۸۷؛ داود بن سلیمان غازی، ۱۴۱۸، ج ۱ ص ۳۰۹؛ عیاشی، بی‌تا، ج ۱ ص ۱۰) لذا وی ذیل مبحثی تحت عنوان قرآن و علم جدید، قرآن را کتاب هدایت، اخلاق و دین دانسته است. (مغنیه ۱۴۲۴ ج ۱، ص ۴۰) و اضافه می‌کند تمام آنچه به نیکی و هدایت بشر مربوط است در قرآن وجود دارد. (همان‌جا) او در فرازی دیگر تصریح می‌کند «بشر در تاریخ خود دینی شایسته‌تر از اسلام و کتابی سودمندتر از قرآن و پیامبری بزرگوارتر از پیامبر اسلام سراغ نداشته و نخواهد داشت» (همان‌جا) روشن است، تأکید او در اینجا بر واژه‌هایی مانند «بشر» و یا «نداشته و نخواهد داشت» به‌خوبی بیانگر موضع او در خصوص بهره‌گیری همه انسان‌ها در همه عصرها و زمان‌ها از آموزه‌های قرآنی است.

مغنیه در تفسیر آیه سوم سوره فصلت نیز رمز عظمت قرآن را در مفاهیم و آرمان‌های جاودانه آن می‌داند (همان‌جا ج ۶ ص ۴۷۵).

جامعیت، استواری و جاودانگی آموزه‌های قرآنی (طباطبائی، ۱۳۸۸، صص ۳۸-۴۰) به‌مثابه یک مبنای تفسیری دارای دلایلی است از آن جمله انطباق تعالیم قرآنی با فطرت و سهولت و سادگی و انعطاف‌پذیری احکام الهی. بدین‌سان در شناخت روش و راه کارهای

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۴۹

قرآنی در بحث شبهه به این موضوع هم باید نظر داشت. این مهم در تفسیر مغنیه و ذیل آیه ۳۰ سوره روم به‌خوبی انعکاس یافته است. آنجا که گفته است: «هدف این آیه تعیین معیاری است که ما با آن دین خدا را می‌سنجیم و این که دین از لحاظ عقیده، قانون و اخلاق با فطرت و مصالح مردم همخوانی دارد و خداوند حکمی را وضع نکرده که با مصلحت فرد و جامعه متفاوت باشد. (همان ج ۶ ص ۱۴۱) ویژگی یا مؤلفه بارز دیگر جامعیت و استواری تعالیم این کتاب، باور به حکیمانه بودن آن‌ها و نازل‌کننده آن - یعنی خداوند حکیم - است. پیامد این باور عمیق، ناستواری و سستی و سخافت همه دیدگاه‌هایی است که از سوی مشرکان، کافران و منافقان - جبهه باطل - در مقابل حق در عرصه نظر و عمل صورت پذیرفته است. توجه به این نکته مهم به چه معناست؟ بدیهی است با توجه به این انگاره و با چنین نگاهی می‌توان گزارش شبهه‌های جبهه مقابل حق را در قرآن قابل بررسی و آن را تبیین نمود.

به دیگر سخن از رهگذر این بررسی می‌توان گفت، گزاره‌های قرآنی در طرح شبهه‌های مخالفان حق، هم به جنبه‌های گفتاری و هم به ابعاد رفتاری آنان اشاره دارد. بدیهی است آگاهی از این گزاره‌ها اولاً تأکیدی است بر وجود شبهه‌کنندگان و ثانیاً رهیافتی نسبت به این نکته است که خداوند حکیم با استواری تمام به پاسخ آن‌ها می‌پردازد. هم‌چنین از رهگذر طرح شبهه‌ها و پاسخ منطقی و استدلالی به آن‌ها، قرآن به مسلمانان و مفسران کتاب الهی، نوعی آموزش و تعلیم می‌دهد که چگونه با به رسمیت شناختن شبهه و شبهه‌کنندگان، به پاسخ منطقی و جدال احسن با آن‌ها پردازد. سه دسته از آیات در این مقوله قابل بررسی است آیاتی که بر وجود شبهه‌کنندگان ناظر است؛ آیاتی که به پاسخ این شبهات می‌پردازد؛ و سرانجام آیاتی که انسان از رهگذر تأمل پیرامون آنان، به نحوه مواجهه قرآن با شبهه و نوع پاسخگویی به شبهه‌گران درمی‌یابد که چگونه به مؤمنان آموزش می‌دهد.

۱-۴. آیات ناظر بر وجود شبهه کنندگان

نگاهی گذرا به آیات ۵۶ تا ۵۹ سوره غافر، آیات ۶۷ تا ۷۴ سوره بقره و آیه ۸۳ سوره نساء که در آن‌ها از وجود مجادله کنندگان، بهانه گیران بنی اسرائیل و منافقان سخن به میان آمده است، به خوبی حکایت‌گر وجود شبهه کنندگان در آیات الهی است. در بحث از مجادله کنندگان این نکته شایسته یادآوری است که مجادله کننده، حق را می‌شناسد، ولی در مقام نفی آن برآمده است. مقصود از جدال مجادله کننده در اینجا، جدال غیر احسن است. از نظر مغنیه مقصود از «الذین یجادلون» ثروتمندان بی‌درد هستند. خودخواهانی که چون بزرگ‌منشی آن‌ها مورد پذیرش قرار نمی‌گیرد حق را _ باینکه آن را می‌شناسند _ مورد انکار قرار می‌دهند آن‌هم با شیوه جدلی و شبه استدلالی». (مغنیه، ذیل آیه ۵۶ غافر) آشکار است که مجادله‌ای که از سر علم نباشد و بی دلیل در قرآن مورد نکوهش قرار گرفته است. همان‌گونه که قرآن به این مهم در آیه سوم سوره حج تصریح کرده است. در مقابل آن جدال احسن است. به دیگر سخن وقتی شاکله و شخصیت مجادله کننده چنین است، آنگاه می‌توان نسبتی بین مجادله و شبهه برقرار کرد؛ یعنی همان‌گونه که پیش‌ازین یادآور شدیم شبهه، نقش مخربی را در خلط و تشخیص نظری و عملی حق از باطل می‌نمایاند.

سخن مهم در شبهه این است که شبهه‌گر، با شبه استدلالی که در مقام بحث به کار می‌برد، باطل را لباس حق می‌پوشاند و این شیوه از طریق مجادله نیز می‌تواند حاصل گردد. به زبانی ساده می‌توان چنین گفت که رابطه میان شبهه و مجادله در بین نسبت‌های منطقی، نسبت عموم و خصوص من وجه است. لذا قرآن در سوره غافر آیه ۵ چنین فرموده است: «وَ جَادِلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَأَخَذْتَهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ».

بر اساس آیات ۶۷ تا ۷۴ سوره بقره، می‌توان چنین دریافت که بنی اسرائیل با طرح پرسش‌های بی‌مورد و غیرمنطقی در مورد ذبح گاو، در مقام لوث کردن حقیقت بودند و نمی‌خواستند قاتل واقعی در آن ماجرا معلوم گردد. مغنیه ذیل تفسیر این آیات با طرح خلاصه داستان موضوع «بحث و جدال زیاد و اینکه بنی اسرائیل به موسی (ع) می‌گفتند آیا

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۵۱

این بحث شوخی است یا جدی!! شخصیت شبهه‌کنندگان بنی‌اسرائیل و پاسخ موسی(ع) را به آن‌ها یادآور می‌شود (مغنیه: ج ۱ ص ۲۵۸).

در آیه ۸۳ سوره نساء از رفتار شخصیتی منافقانی یاد می‌شود که بدون علم و تحقیق به شایعات دامن زده و اسباب گرفتاری را در جامعه فراهم می‌آورند. (بنگرید به همان: ج ۲ ص ۳۹۱) آنچه بر مبنای این آیه مورد نکوهش واقع شده، کوشش و استقبال منافق از چنین خبرهایی است که عاری از واقعیت بوده و صرفاً برای واژگونه جلوه دادن اخبار صحیح است.

۲-۴. آیات ناظر بر پاسخ‌گویی قرآن به شبهات و نقش تعلیمی آن‌ها

دسته‌ای دیگر از آیات قرآن، بر پاسخ به شبهات تأکید داشته و هم‌چنین از طریق آن‌ها می‌توان به نقش تعلیمی و آموزشی گزاره‌های قرآن در مقام مواجهه با شبهات پی برد. توجه بر دوگانه «قالوا- قُل» در آیاتی از قرآن و تمرکز بر محتوای آنچه مخالفان پیامبر(ص) می‌گفتند و مضمون پاسخ خدا- از طریق پیامبر(ص) - به آنان، گواه روشنی در این موضوع است که هم قرآن کریم در مقام تقریر شبهه آنان برآمده و هم به پاسخ آنان پرداخته است. پاسخ‌هایی که از آن، نوعی الهام تعلیمی استنباط می‌شود.

این نمونه‌ها در آیاتی نظیر، آیه ۹۱ سوره بقره که در آن شبهه ادعای ایمان، به آنچه بر یهودیان نازل شده و کفر ورزیدن به غیر آن، و در ادامه آن در آیات ۹۴ تا ۹۶ همین سوره، به چشم می‌خورد. در این آیات یهودیان این شبهه را چنین القای کردند که آنان در آخرت، از فرجام نیکو برخوردارند.

مرحوم مغنیه در تقریر شبهه بنی‌اسرائیل که در قالب «اذا قیل - قالوا، قیل» آمده با توجه به آیه «قل فلم تقتلون انبیاء الله من قبلان کنتم مؤمنین» (بقره، ۹۱) گفته است:

«برای مجاب کردن یهود دلیلی نیرومندتر و رساتر از این دلیل نیست ... شما به هیچ وحی‌ای ایمان نمی‌آوردید حتی به آن وحی‌ای که بر خود شما نازل شود و دلیل بر این مدعا هم آن است که... شما گروهی از انبیا نظیر عیسی را تکذیب کردید» (نک: همان، ج ۱، ص ۱۵۲) شاهد سخن ما در ایجاد نوع تقریر محمدجواد مغنیه در تفسیر آیه ناظر بر شبهه

بنی اسرائیل است که با تأکید بر دلیل مدعی آنان و با الهام از آیه قرآنی نتیجه می‌گیرد. این شیوه را وی در تفسیر خود با تأثیرپذیری از این روش به کار گرفته که در ادامه مقاله نمونه‌هایی از آن را گزارش خواهیم کرد.

شبهه ادعای منحصر بودن هدایت به یهودیان و مسیحیان که در آیه ۱۳۵ سوره بقره آمده، نمونه‌ای دیگر در این بحث است. خداوند در این قبیل آیات با کاربستِ استفهام انکاری به شبهات یهودیان و اهل کتاب پاسخ می‌گوید. در آیه «فَلِمَ تَقْتُلُونَ» با بیان رفتار ظالمانه آنان، در به قتل رساندن پیامبران، به افشاگری و روشنگری پرداخته و با بیان «وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» به صراحت، ابراهیم را از شرک منزّه داشته و او را حنیف و یکتاپرست معرفی می‌نماید.

نکته مهم دیگر در بحث نوع مواجهه قرآن با شبهه گران بر اساس آنچه از برخی آیات به دست می‌آید به کارگیری شیوه «جدال احسن» است. برای مثال در آیه ۴۶ سوره عنکبوت به این موضوع تصریح شده است: «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» در این آیه می‌فرماید: با اهل کتاب جز با شیوه‌ای نیکو مجادله نکنید. هم‌چنین جدال احسن، عبارت تصریح شده‌ای است که در آیه ۱۲۵ سوره نحل آمده است، «وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» و این شیوه و روشی نیکوست که در مقابل شبهه گران نیز کارایی دارد. اکنون که ابعاد شبهه و شبهه کنندگان و مشخصاً با تأکید بر تفسیر الکاشف به اختصار مرور شد اکنون شایسته است تأثیر این نگاه قرآنی یعنی شناخت شبهه و شیوه پاسخ‌دهی آن را از منظر مغنیه موردبررسی قرار دهیم.

۵. نمونه تفسیر آیات با رویکرد شبهه شناسانه در تفسیر مغنیه

همان‌گونه که در مقدمه این جستار ذکر شد نوع مواجهه خاص قرآن با آیات قرآنی در رویکرد برخی مفسران اجتماعی و عصری تأثیرگذار بوده است. این قبیل مفسران به‌ویژه در روزگار فعلی که عرصه، عرصه مجادلات کلامی و مباحث دگراندیشانه است با پیروی از روش تعلیمی قرآن کریم در مواجهه با شبهات، آن را در تفسیر خود به کار گرفته‌اند. برای نمونه نگارنده تفسیر الکاشف با بهره‌گیری از ساختار پرسش و پاسخ به کشف مراد خداوند

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۵۳

از دل کلام الهی پرداخته و جهت تفهیم موضوع آیه، آنجا که سؤالی، ذهن پژوهشگرش را درگیر می‌نماید، به طرح آن دست‌زده و جوابی درخور شأن، از زبان علمی دیگر و تلفیق آن با تفسیر، گاهی با تطبیق مسائل روز، جایی با بیان وجوه افتراق و اشتراک عقاید و احکام بین مذاهب و همچنین به گونه‌های دیگر به مخاطب بیان می‌دارد. از این رو مغنیه می‌گوید: «ولایضاح المراد منها نوره بصیغه السؤال و الجواب.» (همان ج ۱ ص ۶)

اکنون شایسته است رویکرد شبهه‌شناسانه صاحب‌الکاشف را که اغلب در قالب پرسش و پاسخ و با الهام از برخی نمونه‌های قرآنی که در قالب «قالوا-قل» بوده و یا مواردی از این دست که با نگاه به درون‌مایه آیات مستفاد می‌شود، طرح و بررسی کنیم. این قبیل موارد در قالب موضوعات متنوع است که در ادامه گزارشی از آن ارائه می‌شود.

۱-۵. پیروزی و غلبه حق

در آیات متعدد قرآن عقیده مطابق با واقع حق‌ناییده می‌شود و (انبیاء ۲۴، احقاف ۱۳۰) و مثال معروف حق و باطل در آیه ۱۷ سوره رعد بیان می‌کند که موضع انسان‌ها در برابر حقیقت متفاوت است. هم‌چنین تمثیل به‌کاررفته در این آیه ویژگی بارز حق را به ثبات و منشا اثر بودن و خصوصیت برجسته باطل را ظاهر‌نمایی و بی‌ثباتی و ناپایداری معرفی می‌کند. بر این اساس باید آیه شریفه «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» (اسراء/۸۱) را مورد توجه قرار داد.

شبهه‌ای که در اینجا مغنیه به آن اشاره کرده این است که، غالباً در طی تاریخ، غلبه پیروان باطل بر پیروان حق به وقوع پیوسته است و این مطلب با ظاهر آیه ۸۱ سوره اسراء مغایر است؛ پس چگونه می‌توان حق را قدرتمند و ماندگار و باطل را نابودشدنی و فانی دانست؟

او در پاسخ به اثر شگرف نیروی پایدار حق، در دل‌های پاک توجه می‌دهد که صاحب‌اثر را دارای مقاومتی وصف‌ناشدنی در مقابل شمشیر جلاخان و چوبه دارستمکاران می‌کند که آنان را با چهره‌های شادمان به استقبال شهادت می‌برد؛ اما در میان اهل باطل چنین اثری وجود ندارد؛ چون باطل توان و قدرتی ندارد و تمام قدرت آن از طریق کشت

و کشتار مردم، توطئه و نیرنگ، ستمگری و سرکشی است که البته ناپایدار است و پیروزی نهایی و برتری، طبق وعده خدا قطعاً با حق است. مرحوم مغنیه در تفسیر آیه به دیدگاه مفسران در خصوص مراد از حق و باطل اشاره کرده و گویی با نظر آنان موافق است. عبارت وی چنین است:

مراد از حق در این آیه، اسلام و دین محمد(ص) است و مقصود از باطل، شرک؛ زیرا که پیامبر(ص) زمانی که تگه را فتح کرد، وارد کعبه شد درحالی که ۳۶۰ بت در آن قرار داشت و ایشان فرمود: حق آمد و باطل رفت، چون باطل رفتنی است. (همان، ۵، ۷۶)

۲-۵. رد تناقض ظاهری دو آیه ۴۶ قصص و ۲۴ فاطر

«وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا وَلَكِنْ رَحِمَهُ مِنْ رَبِّكَ لَتُنذِرَ قَوْمًا مَا أْتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ» (قصص/۴۶).

نمونه‌ای دیگر در این بحث، در مورد تناقضات ظاهری برخی آیات است که در نگاه اول ممکن است به ذهن آدمی خطور کند. رفع تناقض ظاهری این قبیل آیات را مفسران معمولاً با ارجاع به آیات دیگر و ایجاد نوعی همگرایی بین آنها برطرف می‌سازند. مرحوم مغنیه مانند این مفسران، ناهماهنگی ظاهری و اولیه دو آیه ۴۶ سوره قصص و ۲۴ سوره فاطر را مورد توجه قرار داده و با طرح این مسئله که وقتی در آیه ۴۶ چنین می‌خوانیم: «تا مردمی را بیم دهی که پیش از تو بیم دهنده‌ای نداشتند.» حال چگونه این مضمون با آیه‌ای که می‌گوید: «و هیچ ملتی نیست مگر آن که در میانشان بیم دهنده‌ای بوده است.» قابل جمع است؟ وی می‌گوید: پاسخ این است که از آنجا که منبع صدور و نزول وحی یکی است، مقصود حق تعالی آن نیست که پیش از محمد(ص) هرگز پیامبری به سوی آنان نفرستاده است؛ بلکه مراد آن است که در یک دوره معین، برای آنان پیغمبری نفرستاد و پس از انقطاع وحی، دوباره بعثت و رسالتی رخ داد. (همان، ۶، ۷۱)

۳-۵. چرایی ختم نبوت با رسالت حضرت محمد(ص)

«مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در ...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۵۵

عَلِیماً» (احزاب/۴۰).

پرسشی دیگر چرایی ختم نبوت با رسالت محمد(ص) بر اساس آیه ۴۰ سوره احزاب است. طرح این شبهه به مثابه یکی از شبهات عصری توسط مغنیه، بیانگر رویکرد او در پاسخگویی به این سؤالات و یا شبهات است؛ زیرا در عصر جدید و به ویژه پس از پیدایی دو جریان بهائیت و قادیانیه (احمدیه) مسئله خاتمیت مورد بحث و مناقشه قرار گرفته است. خاتمیت از ضروریات دین اسلام شمرده شده و هم‌داستانی بر کذب آن، قابل تصور نیست. اهمیت رویکرد شبهه شناسانه مغنیه در این بحث از آن روست که منکران خاتمیت با استناد به برخی آیات (مانند: مریم/۹۷؛ قصص/۴۶؛ سجده/۳؛ یس/۶؛ انعام/۹۲؛ شوری/۷) عمومیت دعوت پیامبر را نقض می‌کنند که البته پاسخ‌های لازم و شایسته از سوی عالمان و مفسران در این قبیل موارد صورت پذیرفته است. در روزگار جدید، اندیشمندانی مانند اقبال لاهوری، استاد مطهری (مطهری، ۱۳۸۱، ۲، ۱۸۶-۱۹۴) مرحوم علی شریعتی (شریعتی، ۱۳۸۸، ۲۷۳-۲۷۴) هر کدام ضمن تأکید بر این موضوع، به تبیین فلسفه آن پرداخته‌اند.

مفسر ما نیز، در تفسیر خود به هنگام تبیین آیه مورد نظر از خاتمیت و اشکال مخالفین سخن گفته است. مغنیه در ضمن پاسخگویی به کتاب «امامت علی و العقل» خویش ارجاع می‌دهد و بیان می‌دارد که دلیل ختم رسالت، کمال محمد و اکمال دین اوست که شامل تمام نیکی‌ها و صلاح بشریت‌اند، همچون خورشید که برای تابندگی به کل عالم بس است.

صاحب‌الکاشف هدف اصلی از برانگیختن پیامبران را ارسال و انزال سخن خداوند به بندگانش می‌داند و در مورد آخرین کتاب آسمانی، قرآن که بیان‌کننده همه چیز است از جمله ارشاد مردم به منافعشان در جهت رسیدن به سعادت در دوجهان که در قرآن تضمین می‌شود. وی متخصصان امر شناسایی کتب آسمانی را به مقایسه کتب ادیان با قرآن دعوت می‌کند و فرجام کار را خود اعلام می‌دارد که در نهایت به دو نتیجه منتج می‌شود که یکی برتری قرآن از لحاظ بلاغت، عقیده و آیینش بر تمامی کتب‌های آسمانی ادیان

است؛ و دیگری وجود تمامی اصول و قوانین و مصالح موردنیاز بشر تا قیامت برای حرکت به سوی رشد و تعالی و کمال است که همگی در قرآن یافت می‌شود، ولی در هیچ کتابی موجود نیست؛ بنابراین پیامی باقی نمانده تا نیاز به ارسال پیامبری به قوم یا جهانی باشد. (مغنیه، ۱۴۲۴، ۶، ۲۲۵ - ۲۲۶)

۴-۵. فلسفه استعاذه

«وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ - وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ» (اعراف/۹۷ و ۹۸).

در سوره‌هایی نظیر ناس و فلق (معروف به مُعَوَّذَتَيْنِ) (حجتی، ۱۳۶۵، ۱۰۶) با عبارت «قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ» از استعاذه^۱ یاد شده که بر مبنای آن راه تسلط بر شیاطین و دفع شرور بیان گردیده است. در این خطاب‌ها، روی سخن با پیامبر (ص) است. بر اساس آیات ۹۷ و ۹۸ سوره مؤمنون، هم تعبیر «قُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ» و «أَعُوذُ بِكَ رَبِّ» آمده است. از سوی دیگر با توجه به آیه کریمه «إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ» (الحجر/۴۲) چگونه این دو قابل جمع‌اند؟ در این زمینه، مغنیه این پرسش را مطرح کرده که اگر شیاطین بر پیامبران تسلط پیدا نمی‌کنند، پس چرا خداوند به پیامبرش دستور داد که از آنان به او پناه ببرد؟ ایشان در پاسخ آورده است که پناه بردن از یک چیز، موجب وقوع آن چیز نمی‌شود؛ زیرا معصومان (ع) بیشتر از دیگران، از خشم و عذاب خدا به او پناه می‌بردند، درحالی که در امان بودند.

پس پناه بردن به خدا، نوعی دعا به شمار می‌رود که دفع بلا می‌کند، هرچند انسان به عدم وقوع آن یقین داشته باشد. بدین سان استعاذه، نوعی دعا و پناه جستن به بارگاه الهی از خطر هر شرّ و بدی است. (همان، ۵، ۳۸۷ - ۳۸۸) هم‌چنین باید خاطر نشان کرد در کتب ادعیه و روایات، به تفصیل از شروری سخن گفته شده که استعاذه از آن‌ها شایسته است (حقی بروسوی، ۱۴۰۵، ۱، ۳ - ۴).

۱. استعاذه، تعبیری قرآنی به معنای پناه بردن به خداوند از هر شرّ و بدی و وسوسه شیطانی است.

۵-۵. شبهه عدم تحریف تورات و انجیل

«الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَاَلَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (اعراف/۱۵۷).

گاه مغنیه درباره شبهه، پرسش و پاسخی مدنظر نیاورده، ولی در دل تفسیر آیات و بیان دلایل سیاسی، اجتماعی و دینی، مسئله‌ای را پاسخ می‌گوید. در اینجا شبهه‌ای که منظور نظر مغنیه بوده، از زبان یک مسیحی طرح می‌کند و آن این است که: چرا با اینکه قرآن آشکارا به انجیل اعتراف می‌کند و مؤید آن است، ولی مسلمانان آن را انکار می‌کنند؟

مغنیه در تفسیر با رویکرد پاسخ‌گویانه بیان می‌کند که در تفسیر آیات ۱۴۶ و ۱۴۷ سوره بقره، سخن از شناخت پیامبر (ص) توسط اهل کتاب است که آن‌ها پیامبر اسلام را به نام خودش، حتی از فرزندان‌شان بهتر می‌شناسند. آیه ۱۵۷ سوره اعراف می‌فرماید: «الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ» نامش را در تورات و انجیل نوشته می‌یابند. همچنین در آیه ۶ سوره صف فرموده: «وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِيهِ مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ» عیسی بن مریم گفت: ای بنی‌اسرائیل، من پیامبر خدا بر شما هستم. توراتی را که پیش از من بوده است، تصدیق می‌کنم و به پیامبری که بعد از من می‌آید و نامش احمد است، بشارتتان می‌دهم. اما یهود و نصارا به خاطر حفظ منافع شخصی و ریاست دنیوی، همچون دیگر دشمنان حق، پیغمبری مبارک محمد (ص) را منکر شدند و قرآنش را جادو خواندند (مغنیه، همان، ۱، ۲۳۳-۲۳۴؛ ۷، ۳۱۴).

سپس صاحب‌الکاشف، جریان ملاقات خود را با یک مبلغ و خاورشناس مسیحی با عنوانی مشخص در دل تفسیر آیات مطرح کرده و استدلال‌های قرآنی و انجیلی را در پاسخ به شبهه می‌آورد و تناقضات و تضادهای انجیل کنونی را با انجیلی که در زمان حضرت عیسی نازل شده یادآور می‌شود. از آن جمله در انجیل فعلی، عیسی خداست ولی در قرآن

مخلوق خدا (همان، ۱، ۲۳۴؛ ۷، ۳۱۴ - ۳۱۶).

از نظر نگارنده، در تکمیل دیدگاه مرحوم مغنیه ذکر نکته‌ای لازم است و آن این که در اناجیل اربعه کنونی، به وضوح تناقضات آشکاری به چشم می‌خورد که شایسته تأمل در مرجع صدور و انتشار آن است؛ مانند اختلاف آن با قرآن، بر سر مسائل میلاد و مرگ حضرت عیسی (ع)، همان پیامبری که انجیل بر او نازل شد. یک انجیل، عیسی را پسر خدا و دیگری، کلمه الهی و در انجیل بعدی، عیسی پسر انسان نامیده شده؛ ولی حرامزاده از مادری بدکاره که دارای نامزد و معشوقه‌ای به نام‌های یوسف و داوود بوده و فرزند او ثمره عشقی نافرجام.^۱

در مورد به صلیب کشیده شدن حضرت عیسی به قول انجیل و اعتقاد مسیحیان که عاقبت و مرگ عیسی را رقم می‌زند، قرآن می‌فرماید که او به صلیب کشیده نشد، بلکه مردی شبیه به او و خائن ۱ که از حواریون بود مصلوب گشت.^۲

خداوند در قرآن، عیسی بن مریم را بنده و فرستاده مخلوقی از عالم امر، نه اسباب و علل مادی - به واسطه صدور امر قال له کُن فیکون - آفریده و زمانی که خطر مرگ او را تهدید کرد، ایشان را به معراج، نزد خود برد و زنده و پایدار است و در آخر الزمان رجعت خواهد نمود.

۶-۵. شبهه اجباری بودن دین

«لا إكراه في الدين قد تبين الرشد من الغي فمن يكفر بالطاغوت ويؤمن بالله فقد استمسك بالعروة الوثقى لا انفصام لها والله سميع عليم» (بقره/۲۵۶).

آیه ۲۵۶ سوره بقره، معروف به آیه الکرسی با جمله «لا إكراه في الدين» آغاز شده و شبهه‌ای را در ذهن ایجاد می‌کند که اگر در دین اجباری نیست، پس چرا در روایت نبوی آمده است^۳ «من مأمور شدم که با مردم بجنگم تا این که بگویند: لا اله الا الله. اگر این کلمه را گفتند، خون و مالشان از سوی من، محفوظ خواهد ماند».

۱. انجیل متی، اصحاح ۱۳، آیه ۵۵؛ ۲. انجیل مرقس، اصحاح ۶، آیه ۳

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در ...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۵۹

مغنیه پاسخ این شبهه را این‌گونه می‌دهد که این جمله در خارج از سیاق آیه، بدین معنی است که «خداوند حکمی را تشریح نکرده که در آن اندکی اجبار وجود داشته باشد و اگر انسان سخن یا عملی را به اجبار بگوید یا انجام دهد، از منظر شریعت ارزش دنیوی و اخروی ندارد.» ولی در سیاق آیه، با جمله «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» علت عدم اجبار بیان می‌شود. پس «فی» در فی الدین به معنی «علی» است؛ یعنی «لَا إِكْرَاهَ عَلَى الدِّينِ» بدین مفهوم که اسلام هیچ‌کس را مجبور نمی‌کند که دین را بپذیرد، بلکه فقط کافر را با دلیل و برهان ملزم می‌سازد. البته دین امری قلبی و با اراده شخصی است. اگر جمله خبری باشد، یعنی دین عبارت از اعتقاد و باور قلبی است که اجباری در آن نیست؛ اما اگر جمله انشائی و نهی از اجبار در پذیرش دین باشد، یعنی ای مسلمانان، پس از آن که دلایل و براهین بر اثبات توحید و نبوت اقامه شد، کسی را به گفتن «لا اله الا الله، محمد رسول الله» مجبور نکنید.

دیدگاه مغنیه در این زمینه دیدگاهی صحیح است. عدم اجبار در پذیرش دین و ایمان، موضوعی است که از دیرباز در مباحث کلامی و تفسیری مطرح بوده و اکثریت عالمان مسلمان و مفسران فریقین، بر اساس ظاهر آیه شریفه، این اجباری نبودن را پذیرفته‌اند. امروزه نیز کماکان مسئله آزادی عقیده و مذهب، در محافل گونه‌گون علمی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. لذا پرداختن به ابعاد این موضوع از سوی مفسری مانند مغنیه، با توجه به رویکرد عصری وی در تفسیر، موضوعیت دارد.

نفی اجبار و اکراه در دین، هم دلیل عقلی و هم دلایل نقلی دارد. آیاتی نظیر آیه ۹۹ یونس و آیه ۲۸ هود، از مهم‌ترین دلایل نقلی، به‌غیر از آیه لا اکراه فی الدین است. این چنین آیاتی مورد توجه مرحوم مغنیه بوده است. لذا می‌توان گفت از نظر این مفسر، آزادی عقیده مفید و دارای مطلوبیت است. در خصوص روایت ناظر بر این بحث باید تأکید کرد که برداشت مغنیه از این روایت - صرف نظر از جنبه‌های سندی و محتوایی آن - معطوف به حالت دفاعی است. به‌علاوه، اگر هم بحث جهاد ابتدایی در اینجا مطرح باشد، بنا به برداشت این مفسر، در جایی است که به گفته پیامبر، جنگ به نفع بشریت باشد.

ملاحظه می‌شود با این قید و تصریح بر اهمیت و اولویت جنگ دفاعی، مجالی برای این برداشت که لا اکراه فی الدین با روایت پیش گفته تفسیر می‌شود، باقی نمی‌ماند.

شایان ذکر است در خصوص بررسی اسنادی روایت، با توجه به بررسی برخی نویسندگان و نیز باوجود شهرت این حدیث نزد اهل سنت، این روایت در هیچ‌یک از مجامع مشهور حدیثی شیعه وارد نشده و بیشتر در آثار فقهی شیعه - آن‌هم بدون سند - یافت می‌شود و این مطلب می‌تواند، دلالت بر منتقله بودن آن داشته باشد. ثقه بودن همه روایان این حدیث هم، سند نداشته و از حیث محتوایی، اگر مدلول حدیث قتال با همه کفار باشد، با قرآن و سیره نبوی ناسازگار و در تناقض است؛ بنابراین نمی‌توان جواز قتل همه کفار را از این روایت استفاده کرد (قاسم پور و دیگران، ۱۳۹۶، ۱۱۷-۱۱۸).

بر این اساس است که مغنیه گفته است:

«اما در خصوص مأموریت پیامبر در جنگ با کفار، مغنیه بر این باور است که باید به جواز اسلام در جنگ عنایت داشت که به سبب دفاع از جان، دفع تجاوز تجاوزگران و ایمان آوردن کفار است» (مغنیه، ۱۴۲۴: ج ۱، ۳۹۶-۳۹۷).

هم چنین از نظر این مفسر، جنگ با مشرکان و اهل کتاب هم پیمان با دشمنان صدر اسلام، حکمی بود که اختصاص به همان زمان داشت. اهل کتاب یا باید از جزیره العرب بیرون می‌رفتند یا کشته می‌شدند، یا در صورت پرداخت جزیه در دین و معاملاتشان آزاد بودند و در پناه اسلام قرار داشتند (همان، ج ۴، ۳۱-۳۲).

در آیات ۱۹۰ تا ۱۹۳ سوره بقره، دستور جنگ مسلمانان با کفار و تجاوزگران نازل شده است. در اسلام برخلاف نظر روشنفکران متعصب اسلامی که می‌خواهند اسلام را دین صلح معرفی کنند نه دین جنگ، جواز جنگ بیان شده است که به آن اشاره شد. البته به جهت پیشگیری از هرج و مرج در جامعه، تنها با جواز معصوم یا نایب او، جواز جنگ صادر می‌شود.

فلذا تمامی فقهای مذاهب اسلامی وحدت نظر دارند که هر کس حرمت قوانین الهی را بشکند و آن را حلال بشمارد و به ریختن خون و غارت اموال دیگران - که بنا به

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در ...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۶۱

ضرورت دین حرام است - پردازد، همچون کافر بالله است و حتی از او بدتر. شأن نزول این آیات، چنین است که پیامبر در ماه ذی‌قعدة سال ششم هجری، با حدود ۱۴۰۰ نفر از مسلمانان به قصد سفر عمره، از مدینه به مکه عازم بودند که در محل حدیبیه به دلیل بستن راه توسط مشرکان، متوقف شدند و ناگزیر نحر قربانی‌ها صورت گرفت و مقرر شد بدون حجّ خانه خدا به مدینه بازگردند و سال بعد عازم سفر حج شوند. آن سال به صلح گذشت، ولی سال بعد بیم آن می‌رفت که دوباره مشرکان مکه مانع از زیارت خانه خدا شوند که آیه جهاد نازل شد. (همان، ۱، ۲۹۶) همان‌گونه که ملاحظه می‌شود تفسیر مرحوم مغنیه در باب این قبیل آیات، بیشتر بر دفاع و جلوگیری از هرج و مرج در جامعه اسلامی تأکید دارد و این موضوع با نفی و نهی اجبار در دین ملازمه‌ای ندارد.

۷-۵. برادری دینی یا برادری انسانی

«إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (حجرات/۱۰)

برادری دینی و برادری انسانی، مقوله‌ای است که مرحوم مغنیه ذیل تفسیر آیه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (الحجرات، ۱۰) به آن پرداخته است؛ و چنین شبهه‌ای را مطرح کرده که چرا در آیه، به جای برادری انسانی، از برادری دینی سخن گفته و این با برابری همه انسان‌ها نزد خدا چگونه قابل جمع است؟

قبل از طرح پاسخ روشنگرانه این مفسر که از رویکرد عصری او حکایت دارد، به این نکته باید توجه کرد که امروزه، بحث دین و انسانیت و نسبت و رابطه این دو با یکدیگر، باعث طرح مسائلی با دیدگاه سکولاری شده است؛ و حتی از رهگذر این بحث، موضوع معنویت بدون دین و امکان یا عدم امکان آن و یا نجات‌بخش بودن انسان معنویت‌گرای غیرمتدین طرح شده است. (ملکیان، ۱۳۸۶: ۲۷۶-۲۷۹) بررسی علمی و واکاوی همه ابعاد این موضوع، در این مجال نمی‌گنجد؛ اما به‌رحال این مسئله در عصر جدید، اذهان را به خود معطوف ساخته است.

مفسر الکاشف ضمن این پرسش، این روایت رسول خدا(ص) را هم اضافه کرده که ایشان فرمود: «المسلم اخو المسلم» (قاضی قضاعی، ۱۳۶۱: ۶۲) و چرا نفرمود: انسان، برادر

انسان؟

وی با توجه به یکی از اصول تفسیری‌اش که اصل تفسیر قرآن به قرآن است، در اینجا به آیاتی نظیر آیه ۱۳ سوره حجرات و آیه ۳۰ سوره روم استناد می‌کند. به نظر ایشان مضامین برآمده از این آیات در کنار پرسش مطرح‌شده، پاسخی است برای آن. او می‌افزاید: واژه‌های «یا ایها الناس» در این آیات و آیات شریفه دیگر و تکیه و تصریح بر فضیلت تقوای انسانی از سوی خداوند، نشان می‌دهد دعوت قرآن جهانی و انسانی است و برادری انسانی بر اساس این آیات، صرف‌نظر از عقیده و مذهب آنان از منظر آموزه‌های قرآنی، یک اصل ارزشی و غیرقابل‌انکار است. افزون بر استناد این مفسر به چنین آیاتی، استشهاد به حدیث نبوی که مردم مانند دندان‌های شانه با یکدیگر برابرند، مورد توجه اوست. بدین ترتیب می‌توان گفت از نظر این مفسر، معنای مؤمن در آیه و مفهوم مسلم به کاررفته در حدیث، کسی است که به خدا و انسانیت، ایمان داشته باشد. واضح است بر مبنای تبیین یادشده، هیچ‌گونه مابینت و تضادی بین این دین و انسانیت نمی‌تواند مطرح باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

یکی از رویکردهای تفسیری در دوران معاصر، رویکرد اجتماعی است که تحت تأثیر عوامل اجتماعی و اقتضائات عصری توسط برخی مفسران مورد استفاده قرار گرفته است. مقصود از رویکرد اجتماعی در تفسیر، اتخاذ شیوه‌ای در طرح و تبیین تفسیر آیات قرآن است که بر ای مخاطبان روزگار معاصر در کنار مباحث استدلالی، برخوردار از عنصر اقناع نیز باشد. در دوران جدید و تحت تأثیر عوامل گوناگون اجتماعی، شبهات پیرامون مسائل دینی از سوی معاندین و مخالفان اسلام فراوان مطرح‌شده و می‌شود. مفسری نظیر مرحوم محمدجواد مغنیه با توجه به شخصیت و تخصص و روحیه مخاطب شناسانه‌ای که داشت در مقام پاسخ به این قبیل شبهات برآمد. به نظر وی و بر اساس آموزه‌های قرآنی، پرسش و شبهه نه تنها مذموم نبوده، بلکه گزارش‌های قرآن خاطر نشان می‌سازد که برای تحکیم مبانی معرفت دینی، یک مسلمان باید ضمن درکی همه‌جانبه از شبهه و ابعاد آن، با منطق استوار و

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در ...؛ شناسوند و قاسم‌پور | ۲۶۳

متین در مقام پاسخ به آن‌ها برآید.

به باور وی با تعمق در آیات قرآنی، روش‌های مشخص مواجهه با شبهه و شبهه‌گران هویدا می‌گردد. از این حیث، شناخت این روش‌ها، به‌مثابه الگویی کارآمد در عرصه تبیین معارف قرآنی تلقی شده و به کار گرفته می‌شود.

مطالعه شبهات شبهه‌کنندگان در قرآن، نشانگر طیفی از مقولات مرتبط با این پدیده است. این موارد را در پیوند با شبهه می‌توان در گونه‌هایی نظیر شخصیت و ویژگی شبهه‌کنندگان، نحوه مقابله و تعامل با شبهات و خود شبهه‌کنندگان، سنخ و جنس پاسخ به آن‌ها و ... مقوله‌بندی کرد.

مفسران عصری، و از جمله مغنیه در الکاشف کاربرد مدل و الگوی قرآنی را در تعامل با شبهه‌کنندگان مدنظر قرار داده و چنین می‌نماید که آن‌ها با رعایت چنین الگویی می‌توانند با اشکال و شبهات عصری و کنونی شبهه‌کنندگان مواجه شده و در مقام ارزیابی و پاسخ‌دهی به آن‌ها برآیند؛ و به این نتیجه رسیده که منطق استوار قرآنی در مقام تحکیم معرفت و آموزه‌های دینی به استقبال شبهات شبهه‌کنندگان رفته و با کاربرد اصل حکمت و مجادله احسن در مقام پاسخ‌گویی برآمده است. نگاهی به سبک ویژه تفسیر الکاشف که طرح پرسش و پاسخ در برابر آن در سرتاسر این اثر به چشم می‌خورد آشکارا از رویکرد اجتماعی این مفسر با محوریت شبهه‌شناسی را خاطر نشان می‌سازد. در این مقاله از میان آیات مختلف هفت آیه به‌عنوان نمونه آیات که در این شیوه شبهه‌شناسی مورد توجه مغنیه قرار گرفته مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

ORCID

Mohammad
Mohammad

<http://orcid.org/>
<http://orcid.org/>

منابع

قرآن کریم

- شریف رضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ق)، *نهج البلاغه*، چاپ اول، قم، هجرت. کتاب مقدّس، (بی تا)، تهران، انتشارات فارابی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق). (۱۴۰۴). *عیون اخبار الرضا*، تحقیق اعلمی، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ابن منظور، جمال الدین ابوالفضل محمد بن مکرم. (۱۴۰۸ ق). *لسان العرب*، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.
- بابائی، علی اکبر. (۱۳۹۱). *بررسی مکاتب و روش‌های تفسیری*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بهمنی، سعید. (۱۳۹۴). *منطق پاسخ‌دهی قرآن*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- جرجانی، علی بن محمد. (۱۴۱۱). *التعریفات*، بی جا، بی نا.
- حجتی، سید محمدباقر. (۱۳۶۵). *پژوهشی در تاریخ قرآن*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حقّی بروسوی، اسماعیل. (۱۴۰۵). *روح البیان*، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.
- داود بن سلیمان غازی. (۱۴۱۸). *مسند الرضا*، تحقیق حسینی جلالی، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۶). *المفردات فی غریب القرآن*، دمشق، دارالقلم.
- سجّادی، سید جعفر. (۱۳۶۲). *فرهنگ معارف اسلامی*، ج ۳، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- شریعتی، علی. (۱۳۸۸). *شناخت تاریخ ادیان*، تهران، شرکت سهامی انتشار تهران.
- شریف، محمد ابراهیم. (۱۴۰۲). *اتجاهات التجدید فی القرن الرابع عشر*، قاهره، دارالتراث.
- عیاشی سمرقندی، محمد بن مسعود. (بی تا). *تفسیر عیاشی*، تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی، تهران دارالکتب الاسلامیه.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۸۸). *قرآن در اسلام*، تصحیح سید هادی خسروشاهی، قم، بوستان کتاب.
- قضاعی، ابو عبدالله، محمد بن سلامه. (۱۳۶۱). *شهاب الاخبار*، ترجمه محدث ارموی، تهران، انتشارات علمی فرهنگی.

تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در ...: شناسوند و قاسم پور | ۲۶۵

قاسم پور، محسن و دیگران. (۱۳۹۶). بررسی سندی و دلالتی حدیث «امرتان اقاتل الناس حتی یقولوا ان لا اله الا الله»، مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث، دانشگاه تهران، دوره ۵۰. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، دارالحجّه، ۱۳۸۴.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه مطهری، مرتضی. (۱۳۸۱). خاتمیت، تهران انتشارات صدرا.

مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴). التفسیر الکاشف (۸ جلدی)، چاپ اول، قم، دارالکتب الإسلامیه. مکارم شیرازی، ناصر. (بی تا). تفسیر نمونه، قم، دارالکتب الاسلامیه.

ملکیان، مصطفی. (۱۳۸۶). مشتاقی و مهجوری، تهران، نگاه معاصر.

The Holy Quran

Ayyashi Samarghandi, Muhammad bin Masoud. (nd). *Tafsir Ayashi*, edited by Seyyed Hashim Rasouli Mahalati, Tehran: Darul Kitab al-Islamiya.

Babaei, Ali Akbar. (2011). *Examining schools and interpretive methods*, Qom, Hozah Research Center and University.

Bahmani, Saeed. (2015). *The logic of responding to the Quran*, Qom, Islamic Propaganda Office.

Davoud bin Suleiman Ghazi. (1997). *Musnad al-Reza*, research by Hosseini Jalali, Qom, Islamic Propaganda Office Publications.

Ghazaei, Abu Abdullah, Muhammad bin Salameh. (1982). *Shahab Al-Akhbar*, translated by Muhaddith Ermoi, Tehran, Scientific and Cultural Publications.

Hojjati, Seyyed Mohammad Bagher. (1986). *A research on the history of the Qur'an*, Tehran, Farhang Islamic Publishing House.

Holy Bible, (nd), Tehran, Farabi Publications.

Haqi Brosavi, Ismail. (1984). *Rooh al-Bayan*, Beirut, Darahiya al-Trath al-Arabi.

Ibn Babouyeh, Muhammad ibn Ali (Sheikh Sadouq). (1983). *Ayoun Akhbar Al-Reza*, Scientific Research, Beirut, Al-Alami Press Institute.

Ibn Manzoor, Jamal al-Din Abulfazl Muhammad bin Makram. (1987). *Arab language*, research by Ali Shiri, Beirut, Dar al-Ahiya al-Tarath al-Arabi.

Jurjani, Ali bin Mohammad. (1990). *Definitions are unnecessary*.

Koleini, Muhammad bin Yaqub. (1986). *Al-Kafi*, research by Ali Akbar Ghafari, Tehran, Dar al-Kutb al-Islamiya

Motahari, Morteza. (2002). *Khatamit*, Sadra Publishing House, Tehran.

Moghnieh, Mohammad Javad. (2003). *Al-Tafsir al-Kashif* (8 volumes), first edition, Qom, Dar al-Kitab al-Islami.

- Makarem Shirazi, Nasser. (nd). *Sample commentary*, Qom, Darul Kitab al-Islamiya.
- Malekian, Mustafa. (2007). *Mushtaghi and Mahjuri*, Tehran: Negah Moaser.
- Qasempour, Mohsen and others. (2017). Documentary investigation and brokering of hadith "The order of killing people until they say there is no god but Allah", *Qur'an and Hadith Research Magazine*, University of Tehran, Volume 50.
- Qomi, Ali Ibn Ibrahim, (2014). *Tafsir Qomi*, Dar al-Hijah.
- Ragheb Esfahani, Hossein bin Mohammad. (1995). *Al-Mufardat fi Gharib al-Qur'an*, Damascus, Dar al-Qalam.
- Sharif Razi, Mohammad bin Hossein. (1993), *Nahj al-Balagha*, first edition, Qom, Hijrat.
- Sajjadi, Seyyed Jafar. (1983). *Farhang Maarif Islamic*, Volume 3, Tehran, Iran Authors and Translators Company.
- Shariati, Ali. (2008). *Understanding the history of religions*, Tehran, Tehran publishing company.
- Sharif, Mohammad Ibrahim. (1981). *The trends of Tajidd in the 14th century*, Cairo, Dar al-Tarath.
- Tabatabai, Mohammad Hossein. (2009). *Qur'an in Islam*, edited by Seyyed Hadi Khosrowshahi, Qom, Bostan Kitab.

استناد به این مقاله: شناسوند، پروین، قاسم‌پور، محسن. (۱۴۰۲). تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخ‌گویی به شبهات در قرآن با تأکید بر دیدگاه مغنیه در الکاشف، فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۱۴(۵۳)، ۲۳۷-۲۶۶
DOI: 10.22054/RJQK.2212.2734

Quranic Knowledge Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.